

ՀԱՅՈՑ ԿՈՂՄԻ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՈՐԴԵԳՐՈՒՄԻ

1700ԱՄԵԱԿԻՆ

**Դ - Ե ԴԱՐԵՐՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ ԵՒ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ
ՆՈՐ ՈԼՈՐՏ ... ՆՈՐ ՈՒՂԵՆԻԾ**

1700 տարիներ առաջ, պատմութեան մէջ, առաջին անգամ ըլլալով Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք դարձաւ Հայաստանի մէջ: Պատմական այս իրադարձութիւնը հոգեւոր, բարոյական ու նաեւ քաղաքական խսկական սխրանք մըն էր, որ պիտի շարունակուէր յաջորդաբար հայ ժողովուրդի ոգիին ու պատմութեան մէջ:

Հայաստանի մէջ պետականօրէն ճանաչումով եւ ընկալումով, Քրիստոնէական կրօնքը դարձաւ ո՛չ միայն կարեւոր գործօն մը պետութիւններու եւ ժողովուրդներու յարաբերութիւններուն մէջ, այլեւ անոնց ներքին՝ հոգեւոր բովանդակութիւնը կազմաւորող նորատիպ մշակոյթի մը ստեղծման գործօն¹: Քաղաքական իրավիճակի եւ ներքին դէպքերու բերումով, Հայ Եկեղեցին՝ իբր հոգեւոր կազմակերպութիւն, կը դառնար երկրին հեղի-

¹ «Տրդատ Գ.ի քաղաքութիւնը, Հայաստանի մշակութային կեանքին համար, ունեցաւ յեղաշրջող մշամակութիւն». «Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ իբրեւ պետական կրօն, խիստ մեծ կարեւորութիւն ունեցող մի փաստ է: Հայաստանը այնուհետեւ սերտ յարաբերութեամբ կապուեց Հռոմէական կայսրութեան հետ ո՛չ միայն քաղաքականապէս, այլեւ մշակութապէս». ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հտ. Բ., Ա. մաս, Երեւան, 1957, էջ 122, 129:

նակաւոր ներկայացուցիչը, իր ձեռքին մէջ՝ կեդրոնացնելով Հայաստանի ամբողջ գաղափարական, հոգեւոր-կրօնական կեանքին ղեկավարումի գործը:

Քրիստոնէութեան պաշտօնական որդեգրումէն յետոյ, անոր բերած գաղափարախօսական մտածողութեան եւ սկզբունքներու արմատաւորումին հետեւանքով, հիմնական, բովանդակային խոր փոփոխութիւններ տեղի ունեցան Հայ ժողովուրդի կեանքէն ներս. աննախընթաց փոփոխութիւններ կատարուեցան Հայ ժողովուրդի նիւթական, իմացական եւ հոգեւոր մշակոյթի ամբողջ ոլորտէն ներս: Ստեղծուեցան այնպիսի արժէքներ, որոնք Հայ ժողովուրդի զարգացման համար խաղացին վճռական դեր, չափանիշ եւ դարձան ուղենիշ: Անշուշտ, օգտագործուեցան ժողովրդական հին ավանդուածներ եւս, ավանդական ձեւեր ու եղանակներ, որոնք սակայն վերամշակուեցան նոր պայմաններուն, նոր կրօնքին եւ անոր կրօնական ու եկեղեցական մտածողութեան պահանջներուն համապատասխան:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՂԷՆ ԿԱՌՈՑՆԵՐ

ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ընկալուած իրողութիւն է այսօր՝ որ Հայ ճարտարապետութեամբ զբաղող մասնագէտները անոր մէջ կը ճանչնան աշխարհիկ եւ կրօնական երկու տարբեր կառուցողական ձեւեր ու նկարագիրներ: Այդ կառույցներու ձեւերն ու չափերը, հոգեւոր եւ աշխարհիկ ճարտարապետութեան մէջ, սկզբունքօրէն տարբեր եղած են, որովհետեւ տարբեր եղած են այդ շինութիւններուն կիրառական նշանակութիւնները:

«Աշխարհիկ» կոչուած շինարարութեան համեմատութեամբ, քրիստոնէական պաշտամունքային կամ «եկեղեցական» կառույցներուն մէջ ակելի գործօնն էր գաղափարային արտայայտութիւնը, որովհետեւ «Քրիստոնէական Եկեղեցին» ամէնէն առաջ կը մարմնաւորէր հին եւ նոր ժամանակներու աշխարհմբռնումի հակադրութիւններուն խորհրդանիշը: Քրիստոնէութիւնը իր հետ բերաւ աշխարհի եւ մարդ էակի ճանաչման նոր ու տարբեր սկզբունքներ, նոր ու տարբեր գաղափարներ, նոր մտածողութիւն:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն, քրիստոնեայ գաղափարաբանութեան նոր հէնքին վրայ՝ գնահատումի ենթարկուեցան հեթանոսական գրեթէ բոլոր «նիւթական» արժէքները եւ ընկերային ու բարոյական սկզբունքները: Քրիստոնէութիւնը հեթանոսութեան հակադրեց «հոգեւոր» սկզբունքներով եւ «հոգեւոր» արժէքներով: Այսինքն, քրիստոնէական գաղափարաբանութիւնը եւ վարդապետութիւնը աշխարհի եւ մարդու բարձրագոյն իմաստը կը տեսնէր ո՛չ թէ արտաքին եւ շօշափելի իրականութիւններուն մէջ, այլ այդ բոլորը կը դիտէր իբր մտաւոր ոգեշնչումի արտայայտութիւն: Իսկ պաշտամունքային ճարտարապետութեան ոգին ալ՝ ամէնէն առաջ պէտք է համապատասխանէր եւ սնունդ հայթայթէր մարդկային այդ հոգեւոր պահանջներուն: Քրիստոնեայ հաւատացեալներուն մօտ, եկեղեցական ճարտարապետութիւնը եւ ծիսական ու պաշտամունքային ամէն արտայայտութիւն պէտք է արթնցնէր անդենական կեանքին, յաւիտենական կեանքին պատկերը եւ խորհուրդը, որոնց դիմաց պէտք է որ նսեմանային հեթանոսական տաճարներուն, կոռւքերուն եւ բազիլիկներուն իրական, բայց անցողիկ արժէքները:

Հայաստան առաջին պետութիւնն էր, ուր Քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս պետական ճանաչում ստացաւ: 301 թուականին, երբ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ պետական կրօնք հռչակուեցաւ, անոր հաստատումը, հանգամանքը եւ նկարագիրը չափազանց անզիջող էին ու բացարձակ: Այս է պատճառը որ հեթանոսական ժամանակներու ճարտարապետական ժառանգութենէն շատ բան մոռացութեան մատնուած է քրիստոնէութեան առաջին շրջանին:

Ասով հանդերձ, պաշտամունքային կամ հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ նորէն վերակենդանացան շինութիւններու այն ձեւերը, որոնք կրնային համապատասխան ըլլալ եւ գոհացնել քրիստոնէական նոր ծէսին ու պաշտամունքին պահանջները: Դ. դարու առաջին իսկ տարիներուն, Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը արդէն քաղաքական հզօր ոյժ էր. ունէր բոլոր հնարաւորութիւնները եւ փորձեր կը կատարէր քրիստոնէական վարդապետութիւնը մարմնաւորող ճարտարապետական յորինուածքներու որոնումի գործին մէջ:

Հայ ժողովուրդը, ի վերջոյ, լրջօրէն ընկալած էր Քրիստոնէական կրօնքը:

Ակադեմիկոս Նիկողոս Մառ, անդրադառնալով հայոց քրիստոնէական նկարագրին եւ կրօնական խորքին, կը խորհրդածէ.- «Հայը, նոյնիսկ եթէ հաւատալէ դադրի՝ հաւատացեալ ըլլալէ չի՝ դադրիր: Ան ներքսապէս կը զգայ, որ եթէ իր եկեղեցիին նշանակութիւնը վերացուի, իր բոլոր զգացումներուն կառոյցը կը կործանի...: ... Մենք պիտի չմոռնանք այս շրջանի (Զ-Ը դարերու) ամէնէն մեծ եւ ամէնէն վերացական կոթողը, Հայ Ագգի՝ իրրեւ անհատական ստեղծագործութեան ամէնէն երեւելի վկան. խօսքս կը վերաբերի առանձին կրօնքի, սեփական դաւանութեան ստեղծումին: Մենք կանգ չենք առներ այն բոլոր ամենամուրր եւ մանրակրկիտ գիտելիքներու եւ նշգրտագոյն միջոցներու վրայ, որոնք անհրաժեշտ ու հարկաւոր էին այս վեհագոյն շինութիւնը թէ՛ կառուցանելու, թէ՛ հազար ու մէկ արտաքին ու ներքին յարձակումներէն պաշտպանելու համար: Ի՛նչ իմաստասիրական խորասուզում Աստուծոյ գաղափարի իւրայատուկ ըմբռնումին եւ այս նպատակին հասնելու համար ի՛նչ նրբագոյն մտածողութիւն»²:

Հարկ կը զգամ չափազանց կարեւոր անդրադարձում մը կատարել հոս:

Հայ եկեղեցին (ինչպէս Արեւելեան միւս եկեղեցիները) գերազանցապէս հայեցողական է (contemplative), իսկ աստուածաբանութիւնը՝ առաւելաբար խորհողական, ուր դաւանաբանութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը, այլաբանութիւնը կամ խորհրդաբանութիւնը (symbolism) եւ խորհրդագագացութիւնը (mysticism) իրար կը լրացնեն, իրար կը խորացնեն ու կը բացատրեն ճարտարապետական, ծիսական ու պաշտամունքային ամէն մէկ երեւոյթ ու գործադրութիւն: Հայ խորհրդագագաց (mystic) մտածողութիւնը եւ կրօնական ապրումներու շեշտումը իրենց խոր դրոշմը դրին նաեւ եկեղեցական ճարտարապետութեան վրայ: Այս հաստատումը գրեթէ էական է՝ լաւ ճանչնալու համար Հայ Քրիստոնէական ու կրօնական Մշակոյթին մտածողութիւնը, խորքը, անոր հոգեւոր նկարագիրը, սահմանումներու գործադրութիւնը եւ կրօնական արուեստին բազմատեսակ իրագործումները:

² Հմմտ. Հայաստանը եւ Քրիստոնեայ Արեւելքը, Երեւան, 2000, խմբագիր Պ. Մուրատեան, էջ 3-4:

Իտալացի արուեստաբան՝ փրոֆ. G. Frasson, հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան նուիրուած աշխատութեան մը մէջ, նկատել կու տայ, որ «Իրականութիւնը ամբողջութիւն մըն է խորհրդանշաններու եւ սերտ յարաբերութեան մէջ է Աստուածաշունչին հետ իբրեւ կաղապար՝ որուն մէջ կ'իրագործուի, կ'իրականանայ աստուածային յայտնութիւնը: Արդ, ճարտարապետութիւնը բնութեան արտայայտութիւնն է: Անոր արժեքները տիեզերքի արժեքներն են՝ վերածուած մարդկային տարածքներով ու չափերով: Մարդս իր տան մէջ կը բնակի՝ ինչպէս աշխարհի մէջ կը բնակի: Հետեւաբար, ճարտարապետութեան խորհրդարանութիւնը վերարտադրութիւնն է աշխարհի խորհրդարանութեան: Այսպէս, Հայաստանի մէջ կը թուի թէ կրօնական ազդակը կամ գործօնը ամբողջութեամբ մէկ է, գրեթէ կը նոյնանայ բնութեան եւ բնապաշտութեան հետ: Եթէ Քրիստոնէութիւնը մասնաւորաբար «մարդեղութիւն» է, այսինքն Աստուած մը անմատչելի եւ ամբողջապէս վերանցական՝ որ կ'իջնէ եւ կը յայտնէ Իր խորհուրդը, ճրիարար փրկելով՝ բնութեան, աշխարհի ու մարդկայինին մէջ Իր մուտքով, Անոր ամէնէն գեղեցիկ արտայայտութիւնը պիտի ըլլայ բնութեան եւ երկրին սրբագործումը Իր կողմէ: Այսպէս է որ սրբազան շէնքը կամ կառոյցը կը մխրճուի, ըսել կ'ուզեմ կը մարմնանայ երկրին մէջ՝ որուն վրայ կը հանգչի եւ անոր հետ կը դառնայ մէկ իրականութիւն: Ինծի համաձայն ասիկա՝ է պատճառը, որուն համար Հայաստանի մէջ կրօնական կառոյցները ... կը տեղադրուին հովիտի մը մէջ, լեռան մը գառիթափին վրայ, լեռին կողքի մը կոնքին վրայ, յաճախ ծածկուած անտառի մը եւ կամ քարանձաւի մը մէջ՝ փորուած ժայռային բնութեան մէջ: Հայկական ճարտարապետութեան այս «երկրայնութիւն»ը, որ է՝ եւ պէտք է ըմբռնուի իբրեւ սրբազան եւ սրբագործուած երկրայնութիւն, շատ յաջող կերպով կ'արտայայտուի անոր ամբողջութեան կամ տոկունութեան մէջ»³:

3 *Valori simbolici nell'Architettura Armena, տե՛ս Quinto simposio internazionale di Arte Armena, San Lazzaro - Venezia, 1991, էջ 674-675:*

Դ-Ե դարերու Հայ Եկեղեցական Ճարտարապետութեան նոր ձեւերու ստեղծումի կարեւոր գործօններէն են ծխական կամ պաշտամունքային պահանջները:

Ճիշտ նկատում մըն է նաեւ ա՛յն՝ որ Հայ Եկեղեցին, առաջին շրջանէն իսկ չունեցաւ վիթխարի, ծաւալուն ու ճոխ շինութիւններ կառուցանելու միջոցներ եւ չէր կրնար ապագային ալ մրցիլ արեւմուտքի մեծահարուստ երկիրներու հետ: Այս նկատումը սակայն շինանիւթի եւ տնտեսական միջոցներու հարց չէր, այլ սերտօրէն կապուած էր ճարտարապետական ինքնուրոյն գաղափարաբանութեան մը⁴: Անոր հակառակ, հայ կրօնական ճարտարապետութեան ամէնէն աւանդական յատկանիշը դարձաւ ծաւալի արտակարգ պարզութիւնը եւ զուսպ նկարագիրը:

Քրիստոնէութեան բացարձակ յաղթանակը 301 թուականին՝ կը վկայէ թէ քրիստոնէական վարդապետութեան ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ՝ Դ. դարու առաջին տարիներուն (թերեւս նոյնիսկ Գ. դարու վերջերուն), կը յայտնուի համատարած եւ բացարձակ ա՛յն ձեւով, ինչ որ Հռոմի մէջ՝ առնուազն անկէ մէկ դար ետք: Շատ հաւանաբար, այս երեւոյթը ցոյց կու տայ թէ Ա-Դ դարաշրջաններուն՝ քրիստոնէութիւնը աւելի խոր արմատներ արձակած էր ո՛չ թէ Հռոմի, այլ Հայաստանի մէջ: Համեմատելով Քրիստոնէութեան տարածումի ոլորտին մէջ մտած միւս երկիրներուն, Հայաստանը միակ անկախ երկիրն էր, որ իր ներքին գործերը կրնար տնօրինել սեփական հայեցողութեամբ:

Դ. դարուն, քրիստոնէութեան պաշտօնականացումով, սկսաւ նաեւ կազմաւորումը հայ քրիստոնէական արուեստին: Այս ծիրէն ներս, յաջորդող դարերու ընթացքին արդէն ստեղծուեցաւ քրիստոնէական ճարտարապետական կառուցուածքներու հսկայ ժառանգութիւն մը՝ զանազան տիպարներով ու տարբերակներով: Այս բոլորէն կարելի է հետեւեցել Հայաստանի կարեւորութիւնը «Քրիստոնէական Մշակոյթ»ի ձեւաւորման մէջ: Եւ ասիկա նկատելի կը դառնայ յատկապէս ճարտարապետութեան կալուածէն ներս: Ասոր համար է որ «Ստրչիկովսկիմ եւ իր հետեւորդները Հայաստանը նկատեցին քրիստոնէական հիմնական ձեւերու

⁴ Հմմտ. Հայկական ճարտարապետութիւնը որպէս գաղափարաբանութեան մը արտայայտութիւն, տե՛ս Հայկական ճարտարապետութեան Յուշարձաններ, Պէյրութ, 1972, էջ 74-85, հրտկ. Համազգային:

դարբնոցը: Ուրիշներ, նուազ քացարձակ, ստիպուեցան Հայաստանի մէջ տեսնել եթէ ոչ հիմնական ձեւերու ստեղծիչը, գոնէ շատ իմֆնատիպ աղբիւր մը՝ «նառագայթումի մեծ կարողութեամբ օժտուած»⁵:

Հայաստանի քրիստոնէական ամենահին շինութիւններու կառուցային զանազանութիւնները պարզելու համար՝ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ անոնց որոշ մէկ մասը առաջ եկած է հեթանոսական շինութիւններու (մեհեաններու) օգտագործումով, յարմարցումով եւ կամ վերաշինութեամբ: Ագաթանգեղոսի հաղորդումներէն ակնյայտ կը տեսնուի թէ Սբ. Գր. Լուսաւորիչ միշտ չէ որ աւերած ու քանդած է հեթանոսական պաշտամունքային շէնքերը կամ մեհեանները: Կարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին՝ համատարած կերպով եկեղեցիներու կառուցումը անհնար էր եւ իբր սկզբունք՝ մեհեաններու մէջ աւերել կու տար միայն կողոփերն ու բազիլիկները, անոնց տեղ կանգնելով քրիստոնէութեան խորհրդանիշը՝ խաչը⁶:

Կը ստեղծուին նոր կրօնքի անդրանիկ կառուցուածքները: Եւ բոլոր մեհեանները չէ որ հիմնովին կը քանդուին: Նկատելի իրականութիւն մըն է, որ ո՛չ միայն եկեղեցիներ կը կառուցուին աւերուած մեհեանի մը վայրին կամ անոր յատկագծային յօրինուածքին վրայ⁷, այլեւ որոշ մեհեաններ սրբագործուելով ուղղակի եկեղեցիներու կը վերածուին: Փ. Բուզանդացին, օրինակ, բացայայտօրէն կը տեղեկացնէ այս վերջին լուծումի մասին. «Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց, հանդերձ քագաւորօք եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ քագմութեամբ պատուել զնոյն տեղիս, որ յա-

⁵ Հայկական ճարտարապետութեան ծագումն ու զարգացումը, տե՛ս Հայկական ճարտարապետութեան Յուշարձաններ, Պէյրութ, 1972, էջ 74-85, հրտկ. Համազգային:

⁶ Հմմտ. Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն, Դ. տիպ, Վենետիկ, 1983, ձԹ., էջ 583-584, ձԺԴ., էջ 600-602: ՓԱԻՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՍԻ, Պատմութիւն Հայոց, Դ. տիպ, Վենետիկ, 1933, Դպրութիւն Գ., գլ. Գ., էջ 19: ՄԱՄԻՈՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆ, Տարօնի Պատմութիւն, Երեւան, 1989, հրտկ. Վ. Վարդանեան, էջ 48:

⁷ Հմմտ. Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ձԹ. 583-584 եւ ձԺԴ. էջ 600-602: ՄԱՄԻՈՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆ, Տարօնի Պատմութիւն, Երեւան, 1989, հրտկ. Վ. Վարդանեան, էջ 43-44, 45-46, 49:

ռաջ էին տեղիք պատկերաց կոռցն, եւ ապա յանուն աստուածութեանն սրբեցան եւ եղեմ տուն աղօթից եւ տեղի ուխտից ամենայն ումեք»⁸:

Հայաստանի մէջ պահպանուած են հեթանոսական պաշտամունքի այդ կառուցուածքներէն: Հնախօսական պեղումներու հետեւանքով, առաջին եկեղեցիներուն տակ յայտնաբերուած են հեթանոսական մեհեաններու բազմաթիւ հետքեր, պատեր, կրակարաններ: Ամէնէն ծանօթ պարագան, համաձայն Հայ ճարտարապետութեան մասնագէտ անձերու, Տեկորի տաճարն է: Թ. Թորամանեան Տեկորը կը նկատէ Հայ հեթանոսական նախկին մեհեան, որ քրիստոնէական կրօնքը պետական հռչակուելէն անմիջապէս յետոյ օգտագործուած է իբրեւ քրիստոնէական եկեղեցի: Դ-ն դարերու ընթացքին, կրօնական ծիսակատարութիւններու պահանջներուն թելադրանքով՝ հերթաբար Տեկորի շէնքին վրայ աւելցուած են արտաքին սիւնազարդ սրահները, կորագիծ գլխաւոր խորանը, դրան կից դէպի հիւսիս եւ հարաւ երկարած աւանդատուները, իսկ Ե. դարու վերջերուն ալ (490ական թուականներուն)՝ գմբէթը⁹:

Անշուշտ, հեթանոսական որոշ մեհեաններու այս օգտագործումը կամ փոխակերպումը տեղի ունեցաւ նոր կրօնքի՝ Քրիստոնէութեան արագ արմատաւորման նպատակով: Եկեղեցիներու պահանջը շատ մեծ էր եւ անմիջական:

Շատ բնական է հետեւեցնել, որ այդ ժամանակաշրջանին, Հայաստանի մէջ ստեղծուող կրօնական նորակառոյց շինութիւններն ալ հիմնականօրէն պէտք է ունենային նմանութիւնը կամ արտաքին այն յօրինուածքը, ինչ որ ունէին Հայ հեթանոսական մեհեանները: «Ժողովուրդի հոգեւոր պահանջին գոհացում տալու համար, ամենէն կարն ֆանապարիը՝ հայոց մեհեաններ

8 ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԱՑԻ, նշ. աշխ., Դպրութիւն Գ., գլ. Գ., էջ 19:

9 Հմտ., ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ ԹՈՐՈՍ, Նիւթեր հայկական ֆարտապետութեամբ պատմութեան, հտ. Ա., Երեւան 1942, էջ 185-220 եւ հտ. Բ., Երեւան, 1948, էջ 148-156: ՂԱՖԱԴԱՐԵԱՆ Կ. Գ., Տեկորի տաճարի Ե. դարի հայկերէն արձանագրութիւնը եւ Մեսրոպեան Այրուբեանի առաջին տառածելքը, տե՛ս «Պատմաբանասիրական Հանդէս» (Երեւան), 1962, թիւ 2, էջ 39-54:

րը քրիստոնեական տաճարներու փոխակերպելն էր: Այդպէս ալ եղաւ մինչեւ որ նորերն ալ հասան»¹⁰:

ԾԻՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐՈՒ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դ-Ե դարերուն, ինչպէս ընդհանուր քրիստոնէութեան մէջ, հայոց մօտ ալ չկային ծիսական բարդ արարողութիւններ եւ հետեւաբար աղօթատեղիները կամ տաճարները որոշ ձեւ չէին պահանջեր: Ձեւը նշանակութիւն չունէր: Աղօթատեղիի համար բաւարար էր սրահ մը, հաւաքավայր մը, ուր հաւատացեալները կրէնային գլխաւորաբար կատարել Յիսուսի Վերջին Ընթրիքին յիշատակը, սաղմոսերգութիւն եւ աղօթք: Այս իրականութիւնը կը բացատրէ ու կը լուսաբանէ Հայաստանի մէջ Դ-Ե դարերուն տեղի ունեցած եկեղեցական շինութիւններուն ձեւաւորումը:

Կը թուի թէ քրիստոնէական ծէսի առաջին մշակուած ձեւը՝ առաւելաբար մարտիրոսներու եւ վկաներու յիշատակն էր եւ անոնց պաշտամունքային մեծարանքը եւ ո՛չ թէ եկեղեցական ծիսակատարութեան համար նախատեսուած պաշտամունքային շինութիւնը:

Այս տեսակէտով, սկզբնական շրջանի եկեղեցական ծէսի մասին, Փ. Բուզանդացին հետաքրքրական տեղեկութիւն մը կը հաղորդէ, որ կրնայ լուսաբանել յայտնուած կարծիքը. «Փանգի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետին Հայոց, հանդերձ քաղաւրոք եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ քազմութեամբ պատուել գնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք պատկերաց կոռցն, եւ ապա յանուն աստուածութեանն սրբեցան եւ եղեւ տուն աղօթից եւ տեղի ուխտից ամենայն ումեք: Մանաւանդ յայն ի գլխաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել անդ ամի ամի եօքն անգամ. որք գնոյն ունէին սովորութիւն առաւել եւս ի մեծի մարգարէարան մատրանն Յովհաննու: Սոյնպէս եւ յառաջելաբան տեսնուաշակերտացն, սոյնպէս եւ ի վկայարանս մարտի-

¹⁰ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ ԹՈՐՈՍ, նշ. աշխ., հտ. Ա., էջ 209: Դ-Ե դարերու հայկական եկեղեցիներու կամ տաճարաշինութեան եւ մեր նիւթին վերաբերող յարակից հարցերու մասին տե՛ս DEZELUS ROBERT, *L'Art de Transcaucasie*, Vienne, 1989, էջ 97-176:

րոսացն ամի ամի ժողովեալք, գոր տօնին յիշատակի նոցա վարուց գործոց կենաց քաջութեան խմբեալ՝ ցնծային»¹¹:

Քրիստոնէութիւնը երեւան եկաւ նահատակներով, մարտիրոսներով, վկաներով: Եւ հայոց քրիստոնէական առաջին յիշատակարանները՝ մարտիրոսներու նահատակութեան վայրին վրայ կառուցուած դամբարանները եղան¹²: Հայ եկեղեցական յուշարձաններու եւ դամբարաններու միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը պատահական չէ. անիկա սերտօրէն եւ ամբողջութեամբ քրիստոնէական գաղափարաբանութենէն կը բխի: Հայկական ճարտարապետութեան բոլոր շրջաններու ընթացքին՝ եկեղեցիներ կը շինուին վկաներու նահատակութեան վայրին վրայ, անոնց գերեզմաններուն վրայ, անոնց ամփոփուած աճիւններուն կամ մասունքներուն վրայ¹³:

Մեր նպատակը չէ հայկական եկեղեցւոյ ճարտարապետական կամ կառուցողական խնդիրներու մասին խօսիլ, այլ Հայ Եկեղեցւոյ կազմակերպչական գործունէութեան սկզբնական շարժումին մէջ տեսնել քրիստոնէական ծիսակատարութեան ամէնէն էական ու անմիջական պահանջներուն ստեղծումը եւ կարգադրութիւնը՝ Հայաստանի նորաստեղծ եկեղեցիներուն մէջ: Եկեղեցին իր սպասաւորներով կը ծառայէր քրիստոնէական հոգեւոր կարիքներուն, անոր գաղափարականի տարածումին եւ ազդեցութեան հաստատման գործին: Պատմական աղբիւրները յայտնապէս կը խօսին այս մասին:

Նկատի ունենալու ենք, որ Սբ. Գր. Լուսաւորիչ «Կեսարիայի մէջ սնած եւ ուսած, եւ իր առաջին օգնականներուն մեծ մասը կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ կողմերէն բերած ըլլալով, քնական էր որ Հայ Եկեղեցւոյ պաշտամանց եւ արարողութեանց հիմը կապադովկացոց Եկեղեցւոյն յատուկ ծեսը պիտի ըլլար, ինչ որ այժմ Սբ. Բարսեղի անուանով ցանցուած է: Սակայն, ինչպէս հայկական ծեսին գնմութեամբ կը տեսնուի, Գրիգոր չէ ուզած ծառայօրէն եւ կուրօրէն յունակապաղով-

¹¹ ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՑԻ, *նշ. աշխ., Դպրութիւն Գ., ԳԼ. Գ., էջ 19*:

¹² Հմմտ. ԱԼԻՇԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ, Արշալոյս Քրիստոնէութեան Հայոց, *Վենետիկ, 1920, էջ 61-73*:

¹³ Հմմտ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Ա., Պէյրութ, 1959, էջ 86-87:

կիսական ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ գեղչեր, յաւելուածներ ու փոփոխութիւններ մուծած է, հետեւելով երկրին եւ ազգին պահանջից եւ բնոյթին, եւ շատ ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնէին փոխ առնելով՝ քրիստոնէութեան մէջ մուծած է, որով կրցած է առանձնայատուկ եւ սեփական Հայ Ծեսին հիմերը հաստատել: Լուսաւորիչի ժամանակակից յիշատակներ կը պակսին մեր ըսածը հաստատելու համար, սակայն երբ դար մը ետք Հայ գիր՝ ու գրականութիւն կը ստեղծուի եւ ժամանակին գործիչները յունական աղբիւրներէն ընդարձակօրէն կ'օգտուին, տակաւին շատ բաներ նախընթաց դարուն հայկական սովորութեանց համեմատ կ'արձանագրուին եւ կը հաստատուին եւ այդ սովորութիւնները Լուսաւորիչի անունով եւ հեղինակութեամբ կը բացորոշուին¹⁴:

Ազաթանգեղոս քանի մը տողերով եւ քանի մը արտայայտութիւններով կը բնութագրէ Գր. Լուսաւորիչի առաքելական եւ եկեղեցաշինական գործունէութիւնը, ընդգծելով անոր եկեղեցական, ծիսական, կրօնական, կազմակերպչական, ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյ ծառայական ամբողջ նպատակը եւ իրագործումները. «Շրջէր զի լցցէ կողմանս կողմանս եկեղեցեօք եւ քահանայիւք եւ պաշտօնէիւք եւ ամենայն աստուածագործ սպասաւորութեանն կարգօք, եւ լուսաւորեսցէ զբազումս մկրտութեամբն առնելով»¹⁵: Ուրիշ տեղ մը. «Երանելոյն Գրիգորի զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեալ...եւ լցուցեալ զամենայնսն հոգեւոր բարութեամբ, հասանել մմա բովանդակ ի վերայ ամենայն երկրին սահմանացն Հայոց մեծութեանն աշխարհին, շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի կողմանս, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յագարակս»¹⁶:

ՏԱՃԱՐԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՄՈՒՏՔԸ.— Բացայայտ իրականութիւն է, հետեւաբար, որ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի զանազան քաղաքներու եւ վայրերու մէջ հիմնեց կամ գործածելու համար Ազաթանգեղոսի իսկ եզրը՝ «չինեաց» պաշտամունքի անդրանիկ վկայարաններ եւ տաճարներ, որոնք պարզ միանաւ սրահներ եւ եռանաւ «բազիլիք»ներ էին՝ յաճախ կառուցուած

14 ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 101:

15 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ծժԶ., էջ 605-606:

16 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ծժԹ., էջ 617:

հեթանոսական մեհեաններուն տեղը կամ որոշ պարագաներու ալ նոյնիսկ այդ մեհեանները փոխակերպեց քրիստոնէական եկեղեցիներու, շատ հաւանօրէն մեհեանին «աբսիդ»ը (քրիստոնէական խորանին համապատասխանող ետեւի կիսաբոլորակ մասը, կոնքը, եկեղեցւոյ խորանին այն բաժինը՝ ուր Սբ. Սեղանը կայ) արեւմտեան կողմէն տեղափոխելով դէպի արեւելք¹⁷:

Բ-Դ դարերուն, բազիլիքատիպ եկեղեցիները կ'ընկալուէին իբրեւ աղօթատեղիներ կամ հաւատացեալներու պարզ հաւաքատեղիներ. ապա է. դարէն սկսեալ, եկեղեցաբանական գրականութեան մէջ, ըսել կ'ուզեմ աստուածաբանական մտածողութեան եւ քրիստոնէական խորհրդաբանութեան մէջ, շեշտը կը դրուի եկեղեցւոյ կամ տաճարին «Աստուծոյ բնակարան»ի ընկալումին վրայ¹⁸: Յովհաննէս Կաթողիկոս Օձնեցի, օրինակ, կ'ըսէ թէ եկեղեցին «Կոչի եւ ժողովարան, զի է շինեալ նա ստուգապէս տուն Աստուծոյ՝ յաղագս պատարագելոյ ի նմա Որդւոյն Աստուծոյ»¹⁹:

Քրիստոնէական տաճարը, հետեւաբար, կ'ըմբռնուի իբրեւ «բնակարան Աստուծոյ» կամ «աստուածային բնակարան», այսինքն իբր երկնային գոյացութիւն. որովհետեւ սոսկ ծիսական արարողութիւնները ապահովելու համար յարմարացուած շինութիւն չէ անիկա, «Այլ այդ արարողութեան աստուածաբանական էութեան մարմնացումը»: «Ուստի իրապէս եկեղեցին երկինք է երկրի վրայ»: «Այս պատճառով, մենք պարտաւոր ենք սրբութեամբ մտնել եկեղեցի, որ երկինք է, որովհետեւ երկինքը, որուն պատկերն է եկեղեցին, անմեղներու վայրն է»²⁰:

17 Հմմտ. Հայկական եկեղեցիներ, Սբ. Էջմիածին, 1970, էջ 12: Հմմտ. նաեւ ներկայ աշխատութեանս «Սբ. Սեղան»ի բաժինը:

18 Հմմտ. THOMSON R. W., *Architectural symbolism in classical armenian literature*, տե՛ս "Journal of Theological Studies", vol. XXX, Ապրիլ, 1979, էջ 104:

19 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՁՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1834, էջ 310:

20 Հմմտ. ԽԱԶԱՏԻՆՍԻ ՏԻԳՐԱՆ, Քրիստոնէական տաճարի խորհրդաբանութիւնը, տե՛ս «Գանձասար» (աստուածաբանական հանդէս), թիւ Ե., Երեւան, 1994, էջ 338-351. Համապատասխան յղումները տեսնել հոն: Տեսնել նաեւ ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Յովհան Մայրագումեցին եւ հայ միջնադարեան խորհրդանշանի աստուածաբանութեան մի քանի հարցեր, տե՛ս նոյն Հեղինակի Դրուագներ հայ միջնադարեան արուեստի աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 45-51:

Այս պատճառով ալ, քրիստոնէական տաճարը կոչուեցաւ եկեղեցի, աղօթարան եւ սրբարան²¹:

Իսկ ընդհանրապէս ճարտարապետական ոճերու մէջ «մուտք»ը մեծ կարեւորութիւն ունի: Սակայն, եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ, անիկա ունի իր խորհրդաբանական (symbolic) նշանակութիւնը. անիկա սահմանադիմ է երկու տարբեր աշխարհներու.- դուրսի եւ ներսի: Քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը լաւ ծանօթ է այս երկու աշխարհներու տարբերութեան եւ հակասութիւններուն: Այս իմաստով, հայ կրօնական մտածողութիւնը կը պահանջէր տաճարին ներքնամասի հեռացումը, առանձնացումը, մեկուսացումը դուրսի աշխարհէն: Մեկուսացած եւ հաստակառոյց պատերով պաշտպանուած եկեղեցւոյ

եկեղեցի-Աշխարհ եւ եկեղեցի-Մարդ խորհրդաւոր զուգահեռին մեկնաբանումը՝ քրիստոնէական աստուածաբանութեան հարազատ արտայայտութիւններէն մէկը պէտք է նկատել: Օձնեցի Հայրապետի խորհրդաբանութեան համաձայն, եկեղեցւոյ տասներկու հիմնաքարերը կը խորհրդանշեն տասներկու Առաքեալները, որոնց Յիսուս՝ իր յարութենէն ետք յանձնարարեց «Մկրտել գեթափնոս յամու Սրբոյ Երրորդութեան խորհրդական ջրով Աւագանիմ»: Իսկ վէմքարերու զետեղումը եկեղեցւոյ չորս անկիւններուն վրայ՝ կը խորհրդանշէ «զնոցիմ ընթացս ի չորս անկիւնս աշխարհի եւ պատշաճիլ հաստատութեամբ ի հիմն տաճարի Աստուծոյ, որ եմք մեմ՝ ի նոսա խարսխեալ, եւ նոքա՝ ի գլուխմ Քրիստոս»։ *տե՛ս Մատնագրութիւնք, նշ. աշխ., էջ 258-260: Ուրեմն, եկեղեցւոյ շէնքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ խորհրդանիշը Աշխարհի եւ Մարդու, որովհետեւ Մարդս, Սբ. Պօղոսի վկայութեան համաձայն, Աստուծոյ տաճարն է, որուն մէջ կը ծաւալի Աստուծոյ Առաքեալներուն քարոզութիւնը, «Փրկութեան Աւետարան»ը եւ այնոր լոյսը:*

Քրիստոնէական տաճարին վերաբերող այս արտայայտութեան բացայայտ արձագանգը պէտք է նկատել Սբ. Գրիգոր Տաթևացի վարդապետին խորհրդաբանական այն միտքերը, որ կը վերաբերի թէ՛ տաճարի խաչանման ձևին, թէ՛ խորանին կամ Սբ. Սեղանին արեւելադրութեան, թէ՛ դէպի մեր արեւելք երկրպագութեան եւ թէ՛ տաճարի գմբէթին: Բնագրին մէջ ան կ'ըսէ թէ տաճարին «Ձեւն՝ խաչանման, յարեւելս գմբէթայարկ: Եւ մարդս խաչաձեւ է. եւ յարեւելս երկրպագեմք, ուստի ակն ունիմք գալստեան Փրկչին, որպէս լուսանցմ յարեւելից: Եւ գմբէթն գլեհիմն խորհիլ, ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Աստուծոյ»: Գիրք Հարցմանց, *Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 613-614:*

21 Հմտ. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն հայոց աղօթամատոյցի, Վենետիկ, 1963, էջ 97:

սրբազան տարածութիւնը յայտնապէս կը հակադրուի արտաքին աշխարհին եւ կը պատասպարէ հաւատացեալները: Այս մտածելակերպի հիման վրայ է որ հայկական տաճարին դուռը փոքր է²²: Ամէն մարդու արտօնուած չէ անկէ ներս անցնիլ:

Եկեղեցւոյ մուտքին կամ դրան մասին աւանդութիւններ ստեղծուած են: Յովհան Մամիկոնեան պատմիչը կը յիշէ, օրինակ, նշանակալից դէպքը Մարիամ անունով ազնուական կնոջ մը, որ կը փափաքէր Գլակայ Վանքի եկեղեցին մտնել եւ կ'արգիլուի անոր, մինչեւ որ հարցը ողբերգութեամբ կ'աւարտի²³: Հայ եկեղեցական պատմութեան մէջ կան պարագաներ, երբ կաթողիկոսներ «մեղապարտ» թագաւորներուն իսկ եկեղեցի մուտքը արգիլած են:

ԽԱԶ կամ ԽԱԶԻ ՆՇԱՆ. Քրիստոնէութեան առաջին շրջանէն սկսեալ, եկեղեցիներու մուտքերուն եւ կառոյցներուն վերեւ խաչ կը փորագրեն, իբր խորհրդանիշ Յիսուսի եւ Քրիստոնէութեան: Նոյնօրինակ խաչեր կը գտնուին նաեւ Հայաստանի ամբողջներուն եւ բերդերու որմերուն վրայ: Խաչը պահպանիչ խորհրդանիշ մըն է եւ անկասկած խորհրդանշական նմանութիւն մը գոյութիւն ունի եկեղեցիի եւ ամբողջի միջեւ: Երկուքն ալ ապաւինած են խաչի աստուածային պաշտպանութեան:

Վերը տեսանք արդէն, որ Սբ. Գր. Լուսաւորիչի առաջին գործը կ'ըլլար «Տէրունեան Խաչ»ը կանգնել բոլոր աւերուած մեհեաններուն, բազիններուն եւ կուռքերուն տեղը թէ՛ իբր վկայութիւն յաղթանակի եւ թէ՛ իբր խորհրդանշան քրիստոնէութեան: Խաչը կը յիշեցնէ Քրիստոս Աստուծոյ աներեւոյթ ներկայութիւնը:

ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԱՆ. Սբ. Գր. Լուսաւորիչի առաքելական եւ եկեղեցաշինական գործունէութեան մասին երբ կը կարդանք, կը հանդիպինք հոն Սբ. Սեղան կանգնելու՝ քրիստոնէական կրօնքի

22 Նկատի ունենալ որ եկեղեցիներու փոքր դուռը շրջանակուած է լայն շքամուտքով մը, որ հետզհետէ պատի մակերեւոյթին վրայ ճարտարապետական գեղեցկութիւն մը պիտի դառնայ յաջորդող դարերու ընթացքին: Հմմտ. Հայկական Ճարտարապետութեան Յուշարձաններ, Պէյրուս, նշ. աշխ., էջ 55-60 եւ 78-79:

23 ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆ, Տարօմի Պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 60-63:

ծխական պահանջները արագօրէն գոհացնելու մտադրութեան եւ փութաշանութեան.-

Ա) «Եւ եդ անդ գիմունս եկեղեցւոյն եւ ուղղեաց սեղան փառացն Քրիստոսի: Զի նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց եւ ուղղեալ սեղան յանուն Սուրբ Երրորդութեան»²⁴:

Բ) «Կանգնեաց սեղան... եւ մատուցանէր զպատարագն փրկութեան»²⁵:

Գ) «Ընդ ամենայն կողմանս գաւառացն դնէր հիմունս եկեղեցւոյ եւ ուղղէր սեղան»²⁶:

Սբ. Սահակ Պարթեւ Հայրապետի տեսիլքին մէջ Եկեղեցւոյ Սբ. Սեղանը կը յայտնուի իբր «Սուրբ Երրորդութեան միասնական էութիւնը» մարմնաւորող, եւ այս ըմբռնումին համեմատ ալ կ'ընդգծուի անոր դերն ու նշանակութիւնը քրիստոնէական կեանքէն ներս, որովհետեւ արդարեւոր «Զնաշ կենաց՝ զՓրկչին մարմին եւ զարիւն, արժանապէս նշմարութեամբ բազմեալք ընդ նմա ճաշակեն ի պատուական սեղանոյն»²⁷:

Օձնեցի Հայրապետը Սբ. Սեղանին նոյն խորհրդաբանութեան ընկալումը ունի, երբ կ'ըսէ. «Իսկ սեղանն սրբութեան զմիասնականութիւն Սուրբ Երրորդութեանն խորհրդածէ»²⁸:

Քրիստոնէական այս մտածողութեան հիման վրայ է նաեւ որ հայ եկեղեցական ուրիշ ներկայացուցիչ մը՝ Սբ. Սեղանը կը նկատէ «Ծանուցիչ Սուրբ Երրորդութեան միասնականութեան»²⁹:

Սբ. Ներսէս Լամբրոնացին, Սբ. Սեղանը բացայայտօրէն կ'ըմբռնէ իբր «Պատկեր Աստուծոյ», անոր համար ալ կը թելադ-

24 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԺԵ., էջ 603-604:

25 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԺԵ., էջ 604:

26 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԺԵ., էջ 613:

27 Տէս Սոփերք Հայկականք, հտ. Բ., Վենետիկ, 1853, էջ 55:

28 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՁՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, նշ. աշխ., էջ 302:

29 ՔԵՍՍԵՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Յովհան Մայրագոմեցիին եւ հայ միջնադարեան խորհրդանշանի աստուածաբանութեան մի քանի հարցեր, տէս նոյն հեղինակի Դրուագներ հայ միջնադարեան արուեստի աստուածաբանութեան, նշ. աշխ., էջ 66:

րէ «Կալ շուրջ գԱստուծով անընդմիջաբար, այսինքն գարբով սեղանովն, յորում տարրացեալ զօրութիւն Աստուծոյ»³⁰:

Այս է Եկեղեցւոյ Սբ. Սեղանին հոգեւոր եւ խորհրդաբանական ընկալումը:

Այս խոր ըմբռնումին համաձայն ալ, Սբ. Սահակ Հայրապետի անունով հասած «Կանոն»ներուն մէջ կը թելադրուի եկեղեցւոյ Սբ. Սեղանը զարդարուն պահել. «Եւ գտաճար աղօթիցն՝ յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոյ վերայ կատարի մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան ապրեցուցչին մերոյ եւ Տեառն, ըստ արժանի քաւականութեանն զարդարուն պահեսցեն անխափան լուցմամբ եւ խնկարկութեամբ»³¹:

«Ըստ Հայկական հնագոյն սովորութեան՝ իւրաքանչիւր սրբավայր միայն մէկ խորան ունէր: Պատմիչք եւ Հարք կը խօսին միշտ մէկ սեղանի մասին», *Կ'անդրադարձնէ Հայր Վարդան Վրդ. Հացունի*³²: Ուրիշ տեղ մը եւս. «Ստոյգ է որ առաջին դարերուն եկեղեցիք միայն մէկ սեղան ունէին արեւելակողմը խորանին մէջ»³³:

*Սբ. Սեղանին «Արեւելադարձեան սկզբունքը, Կ'ըսէ Թորամանեան, տակաւին քրիստոնէից մէջ վերջնականապէս մուտք գտած չըլլալը մեծապէս օգնեց հեթանոսական շինութիւնները քրիստոնէական եկեղեցիներու փոխարկուելուն»*³⁴:

Հայկական տաճարներու Սբ. Սեղանի արեւելադարձութիւնն ալ ունի իր աստուածաբանական մտածողութիւնը. Յիսուս Փրկիչը «Արեւելէն» պիտի գայ: Խօսքը Յիսուսի Երկրորդ Գալուստի մասին է: «Ինչպէս փայլակը, որ արեւելէն կ'ելլէ ու մինչեւ արեւմուտք կը տեսնուի՝ այնպէս պիտի ըլլայ Մարդու

30 Մեկնութիւն Խորհրդոյ Պատարագին, *Վենետիկ*, 1847, էջ 128, եւ 81:

31 Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա., Երեւան, 1964, էջ 368 հրտկ. Վ. Յակոբեան:

32 ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Սբ. Պատարագի օրերը, *Վենետիկ*, 1899, էջ 36-37:

33 Հայ Ծեւը 1911 տարւոյ ազգային սիւննոդոսի գործոց մէջ, *Վենետիկ*, 1919, էջ 98-99:

34 Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, հտ. Բ., Երեւան, 1948, էջ 21:

Որդիին գալուստը» կը կարդանք Աւետարանին մէջ (Մատթ. ԻԴ. 27. Հմմտ. նաեւ Ղուկ. ԺԷ., 24. 30):

Սբ. Գրիգոր Նարեկացին այս նիւթին կ'ակնարկէ. «Ունի եւ գդիրն իւր ընդ արեւելս՝ ի տեղի խոստման քննութեան մերոյ առաջնոյ. ձեռամբ իմն ցուցանէ յայտնապէս գալստեանն Աստուծոյ շաւիղ, զփայլականն առակ տիրական ի դէմս քերեալ մեզ վարդապետէ, զփրկութիւնն ի յելից անտի ծագման արուսեկին քրիստոսեան երեւմանն ի վերջնում աւուրն արաբածոց երկրի թարգմանէ»³⁵:

Երբ Տաճարին Սբ. Սեղանը արեւելեան կողմն է, բնակաւնաբար աղօթքները եւ երկրպագութիւններն ալ կը կատարուին դէպի Արեւելք՝ ուրկէ Յիսուս Քրիստոս պիտի գայ:

«Քննեցի քաղմաթիւ հայկական հիմ եկեղեցիներ, եւ տեսայ որ բոլորն ալ, առանց զարտուղութեան, կը նային արեւելք, մուտքն ունենալով արեւմտեան կողմէն»³⁶:

Յովհան Մամիկոնեան, երբ կը խօսի Դեմետրի մեհեանի մասին, որ վերածուած էր քրիստոնէական տաճարի, զանազանութիւն եւ ճշտում մը կը կատարէ անոր հեթանոսական խորանի դիրքին եւ քրիստոնէական խորանի դիրքին միջեւ. «Եկեղեցւոյ հիմները դրուած էին ճիշտ նոյն տեղը, նոյն չափով՝ լայնութեամբ եւ երկարութեամբ. միայն այն տարբերութեամբ, որ անոնց աղօթարանը (այսինքն՝ երկրպագելու կողմը, Հ.Տ.Ե.) դէպի արեւմուտք էր»³⁷:

Այս վկայութիւնը անգամ մը եւս կու գայ զօրացնելու այն փաստը, թէ սկզբնական շրջանին, Հայաստանի մէջ հայոց մեհեանական շէնքերը օգտագործուած են իբրեւ քրիստոնէական եկեղեցիներ՝ փոքր կամ աննշան փոփոխութեամբ, այսինքն կոնքի կամ խորանի տեղափոխութեամբ միայն: Թորոս Թորամանեան չափ մը հին եկեղեցիներու արեւելեան կողմի խորանները (աբ-

35 Տե՛ս Մատեան Ողբերգութեան, Բան ՀԵ, ԺԷ:

36 Հմմտ. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատարագամատոյց ըստ արարողութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1936, էջ 95: Պատմական սկզբնաղբիւրները եւ հարկ եղած յղումները տե՛ս Դարձեալ ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, Վենետիկ, 1965 էջ 98, 352-353:

37 ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԹՈՎՀԱՆ, նշ. աշխ., էջ 45-46:

սիղոները կամ կոնքերը) նկատած է որ այդ ժամանակաշրջանի յաւելումներ են³⁸:

Ուշագրաւ է նաեւ Սբ. Սեղանին հին ձեւը՝ «չորեքկուսի տափարակ»³⁹, այսինքն «ուղղանկիւն»։ «Տաճարը, քրիստոնէական կրօնքի ընդունման առաջին տարիներին, հաւանաբար ունեցել է ուղղանկիւն ձեւի սեղան»⁴⁰:

Քրիստոնէական տաճարը չի՛ կրնար ըմբռնուիլ եւ իր ամբողջական նկարագիրը չի՛ կրնար ստանալ՝ առանց Սբ. Սեղանի ներկայութեան եւ անոր խորհուրդին:

ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱԶԱՆ ԵՆ

ՄԿՐՏԱՐԱՆ կամ ՄԿՐՏԱՏՈՒՆ

Քրիստոնէական կոչում ստանալու համար ամէնէն առաջ հարկաւոր էր մկրտութիւնը: Եւ մկրտութեան ծիսակատարութեան համար եկեղեցւոյ մէջ անպայման տեղ տրամադրուելու էր մկրտութեան աւազանին, որովհետեւ ասիկա «Աւագան հոգեւոր ջրոյ ի մաքրութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ» է, քանի որ անիկա «Մայր է որդեգրութեան հոգեւոր ծննդոց, որ ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ վերստին ծնեալ՝ լինին որդիք Աստուծոյ»⁴¹:

Սբ. Գր. Լուսաւորիչի անմիջական գործերէն մէկը եղած է մկրտութեան աւազաններու պատրաստութիւնը եւ անոնց կիրարկումը: Ագաթանգեղոսի երկին մէջ կը կարդանք. -

Ա) «Արար սկիզբն շինութեան եկեղեցեաց, եւ ուղղել սեղան յանուն Սուրբ Երրորդութեան եւ կազմել աւագան մկրտութեան»⁴²:

38 Հմմտ., Նիւքեր հայկական ֆարտարապետութեան պատմութեան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ 130:

39 ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԳԱՆ ՎՐԻ., Հայ Ծէսը, էջ 100:

40 Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Բ., Երեւան, 1984, էջ 566:

41 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, նշ. աշխ., էջ 298 եւ 304: Տեսնել նաեւ ԱՐԱՄԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՔԷՆԵՍ, Մկրտութեան արարողութեան աստուածաբանութիւնը, «Գանձասար» (աստուածաբանական հանդէս), հտ. Գ., Երեւան, 1992, էջ 57-88 եւ հտ. Դ., Երեւան, 1993, էջ 72-94:

42 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԺԵ., նշ. աշխ., էջ 604:

Բ) «Ընդ ամենայն տեղիս եւ ընդ ամենայն գաւառս շրջէր յաւանս եւ յագարակս, շինէր եկեղեցիս եւ առնէր մկրտութիւն»⁴³:

Սբ. Սահակ Պարթեւի «Կանոն»ները կը հրամայեն որ «Մերձ ի նա (այսինքն մերձ տաճարին, Հ.Տ.Ե.) մկրտատուն շինեսցեն յաւանս, որպէս եւ սովորութիւն իսկ է, եւ յայլսն՝ ի նմա կանգնեսցի աւագան մկրտութեան, որոյ ծննդեամբ՝ Հոգին Սուրբ վերստին նորոգելով դրոշմէ՛ լինել որդիս լուսոյ»⁴⁴: Այս ձեւով կը զանազանուին մկրտութեան աւագանն ու մկրտատունը: Մասնագէտները նկատել կու տան թէ Դ-Ե եւ մինչեւ Է. դարերուն գոյութիւն ունէին մկրտատուները (իբրեւ առանձին շէնք): Անկէ ետք, երբ խմբական մկրտութիւններու պահանջը աստիճանաբար կը նուազի, մկրտութեան ծիսակատարութիւնները կը կատարուին եկեղեցիներէն ներս կամ պաշտամունքային համալիրին մաս կազմող մկրտութեան աւագանին մէջ: Այն պարագային, երբ մկրտատուն չէ կառուցուած, մկրտութեան աւագանը տեղադրուած է Ա) եկեղեցիէն ներս եւ կամ Բ) եկեղեցիին կից: Աւելի ուշ, Յովհաննէս Իմաստասէր Օձնեցի Կաթողիկոս, իր եկեղեցական «Կանոն»ներուն մէջ կը յանձնարարէ արդէն որ մկրտութեան աւագանը ըլլայ «քարեղէն» եւ հաստատուի «Ի նմին իսկ յեկեղեցւոյն եւ կամ անդէմ մերձ յեկեղեցին ի մկրտատուն»⁴⁵:

ԳՄԲԷԹ.- Սբ. Գր. Լուսաւորիչի տեսիլքին մէջ կը յիշուի «Գմբեթաձեւ խորանարդ ամպեղէն շինուած աստուածակերտ գարմանալի»⁴⁶: Օձնեցի Կաթողիկոս նոյն եզրերը եւ բովանդակութիւնը կիրարկելով՝ կրօնական գեղեցիկ դեր մըն ալ կու տայ գմբէթին.- «Իսկ գմբեթաձեւ խորանարդ քարճարցեալ ի ծայր

⁴³ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԺԶ., նշ. աշխ., էջ 605:

⁴⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 368-369:

⁴⁵ Հմմտ. ZARIAN ARMEN, *Les baptistères dans l'Arménie paléochrétienne*, տե՛ս «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս» (Պէյրուս), հտ. Ը., 1980, էջ 77-95: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Է., Երեւան, 1981, էջ 641, «Մկրտարան» անունի տակ:

⁴⁶ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, նշ. աշխ., էջ 62 կամ Կանոնագիրք Հայոց, նշ. աշխ., հտ. Բ., Երեւան 1964, էջ 521:

գագաթան (տաճարին, Հ. Տ. Ե.) ունելով գծադիպակ մշան խաչին ծիրաներփնեալ աստուածային արեամբն ցուցանէ»⁴⁷:

Մասնագէտները համաձայն են որ Ե. դարէն սկսեալ՝ հայ ճարտարապետական մտքի զարգացումը յանգած է բազիլիքատիպ կառույցներու գմբեթաւորումին եւ կեդրոնագմբեթ տաճարներու ստեղծումին⁴⁸:

Սակայն, շատ հետաքրքրական է գմբեթին ծագումը եւ ներկայութիւնը հայ սրբազան կառույցներուն վրայ:

Հայ ճարտարապետութեան մասնագէտներէն՝ Մ. Հասրաթեան, կը բացատրէ անոր պատմական երեւոյթը եւ ճարտարապետական իրականացումը.- «Իր տան մէջ աղօթելու ժամանակ, հայ մարդը, դարեր շարունակ, իր գլխուն վերեւ բացուած երդիկէն կը դիմէր երկինքին: Պատի մէջ լուսամուտ չունեցող անոր քնակարանի առաստաղին կեդրոնը, գմբեթածել վեր բարձրացող այդ երդիկէն կ'երեւէր երկինքը: Երդիկէն կը թափանցէր արեւին լոյսը եւ կը կաթէր լուսնին շողը: Պէտք էր նման յարմարութիւն ստեղծել նոր սրբավայրերու մէջ, խոր դարերէն եկող տան երդիկի նման վեր բարձրացող եւ երկնակամարը յիշեցնող կիսագունդով: Ուստի, եկեղեցական այդ «նոր ձեւ»ի շէնքը մէկ կողմէ պէտք է ստեղծուէր բազիլիք կոչուած շէնքէն, անոր կեդրոնը անդգնելով ու վերաշինելով փոքրիկ երկնակամար, վերէն կաթող լոյսով, աղօթողը քաջող դէպի վեր, դէպի երկինք, դէպի Աստուած, ինչպէս Տեկոթի վրայ դրուեցաւ 490ական թուականներուն...:

Հայ եկեղեցական նորաձեւ շէնքերու կեդրոնէն վեր բարձրացող այդ ծաւալը հին ձեւով շարունակուեցաւ կոչուիլ «գմբեթ»: Ասիկա բառ մըն է, որ ասորական լեզուէն անցեր էր պարսկերէնին եւ քրիստոնէութենէն դարեր առաջ մուտք գործեր էր նաեւ հայերու մէջ: Բառի գոյութիւնը նոյնիսկ ապացոյց է թէ պարսկա-արեւելեան կիսագնդաձեւ գմբեթը ունեցեր են նաեւ հայերը, ձեւի իւրայատուկ մշակումով անշուշտ: ...

47 Ա.Գ.Ա.Թ.Ա.Ն.ԳԻՆՈՍ, նշ. աշխ., ՃԲ., էջ 550:

48 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՁՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, նշ. աշխ., էջ 310:

Երեւի կամ չորս խորամանկութիւններ, դէպի վեր
 ձգուելով, դէպի գմբէթի բացուածքը, կը նմանեին դէպի եր-
 կինք պարզուած աղօթող կիսաբաց ձեռքերու: Գմբէթը եկե-
 ղեցոյ յարմարեցնելը՝ մարտարապետութեան գաղափարական
 մեծագոյն մուսոնումներէն մէկն էր, եւ այդ գործին մէջ իրենց
 որոշակի բաժինը ունեցան հայ մարտարապետ շինարարնե-
 րը»⁴⁹:

*Նոյն կարծիքէն է նաեւ մասնագէտ Ա. Սահինեան. «Ե. դա-
 րում... Բրիտանական տաճարաշինութեան մէջ՝ հանդէս է
 գալիս Հայաստանում մինչ այդ ոչ անյայտ գմբէթը. սկսում է
 կեդրոնագմբէթ կառուցուածքի թեմայի բազմակողմանի մշա-
 կումը»*⁵⁰:

*Գմբէթի, տանիքի, կամարներու տեսակներու եւ սիւներու
 կառուցողական տարրերէն շատերը կարելի է տեսնել Հայաստա-
 նի ժողովրդական հնագոյն փայտակերտ կառուցուածքներուն
 մէջ*⁵¹:

*Հայ քրիստոնէական ճարտարապետութեան գաղափարախո-
 սութեան համար, միայն գմբէթն էր կարծէք, որ իր յորինուած-
 քով ու դիրքով՝ կրնար համապատասխան ըլլալ վերածնած ու
 կերպարանափոխուած հոգիի արտայայտութեան համար:*

*ԱԻԱՆԴԱՏՈՒՆ կամ ՍԱՐԿԱԻԱԳԱՏՈՒՆ.- Բացայայտ է թէ
 «Հայկական հեթանոսական տաճարների օրինակով, վաղագոյն
 եկեղեցիները եւս գուրկ են եղել աւանդատներից: Յետագա-
 յում աւելացրել են մէկ, ապա երկու սենեակ, աւագ խորանի
 մէկ կողմից, ապա երկու կողմից»*⁵²:

*Հետեւաբար, քրիստոնէական պաշտամունքի պահանջներէն
 մղուած, Դ-Ե դարերուն, այդ անդրանիկ եկեղեցիներուն արեւել-
 եան աբսիդներուն (կոնքերուն) կից աւելցուած են մէկ կամ եր-
 կու սենեակներ: Դ-Ե դարերուն այս սենեակները «Հանդիսացել
 են եկեղեցու սպասաւորների ԱՄՍՈՒՆԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆ-*

49 Հմմտ. Հայկական եկեղեցիներ, Սբ. էջմիածին, 1970, էջ 12:

50 Տե՛ս Հայաստանի Յուշարձանները, Պէյրուս, 1975, էջ 16-17:

51 Տե՛ս Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Բ., Երեւան, 1984, էջ 565:

52 Հմմտ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ս., Հագարաշէնը եւ նրա նշանակութիւնը հայ մար-
 տարապետութեան մէջ, «Լրաբեր», 1967, թիւ 6:

ՆԵՐ, իսկ հետագայում (Զ-է դդ.) միաժամանակ օգտագործուել տաճարի սպասքների պահպանման եւ զանազան ծիսակատարութիւնների համար»⁵³:

Թիշուած սենեակները աւանդատուներն են, որոնք կը կոչուին նաեւ «Սարկաւազատուն»⁵⁴:

Թ. Թորամանեանն ալ, կոթնելով թէ՛ Դուինի Ժողովի (555 թուականի) որոշումներուն եւ թէ՛ Սբ. Սահակի «Կանոն»ներէն մէկուն բացայայտ արտայայտութեան վրայ⁵⁵, նկատել կու տայ որ աւանդատուները ծառայած են քահանաներու իբր «Ամառնայիմ քնակարան»:

Թ. դարու հեղինակ՝ Թովմաս Արծրունի պատմիչը, խօսելով Աղթամարի Զաքարիա Կաթողիկոսի շինարարական գործունէութեան մասին, կ'ըսէ թէ ան «Ի կղզիս Աղթամար ի դուռն սուրբ Խաչիս շինեաց գեղեցիկ եւ մեծամիստ տեղեօք ի թիկունս սուրբ Խաչիմ գծԱՄԱՏՈՒՆՆ ՄԵԾ ՅԱՒՈՒՐՆ ՁՄԵՐԱՅՆՈՅ: Իսկ ի կողմն արեւմտից գծԱՄԱՐԱԿՆ ԱՄԱՐԱՅՆՈՅ մեծամիստ կամարակապ ձեւօք»⁵⁶:

Նկատի ունենալ որ Եկեղեցւոյ մէջ կրակ կամ վառարան վառելու իրաւունք չկար: Հետեւաբար, ձմեռ եղանակին՝ քահանաները բնականաբար կը բնակէին ժամատան մէջ, ուր կրնային ազատօրէն կրակ վառել ջեռուցումի համար: Այդ պատճառով է որ կը շեշտուի «ամառնային» իբր բնակարան եւ ո'չ ձմեռնային: Բացայայտ է թէ ժամատունը կը գործածուէր իբր ձմեռնային բնակարան:

Ամէն պարագային, տաճարին երկու սենեակ-աւանդատուներէն մին եկեղեցական-ծիսական զգեստներու եւ սրբազան առօթներու պահպանութեան գործածուած է, իսկ միւսը՝ պատա-

53 Տե՛ս Հայաստանի Յուշարձաններ, Պէյրութ, 1975, էջ 19: Տե՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւմ, ութատորեակ, հտ. Բ., Երեւան, 1984, էջ 565. Ընդգծումը իմս է:

54 Հմմտ. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատարագամատոյց, նշ. աշխ., Վեներտիկ, 1936, էջ 82:

55 «Զամառն գլխաւոր Բահանայմ համապագորդեալ յեկեղեցւոյն կացցէ», տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա., Երեւան. 1964, Կանոն ԺԵ., էջ 377:

56 Թովմաս ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւմ Տանն Արծրունեաց, Երեւան, 1985, էջ 500. Ընդգծումը իմս է:

րագիչ քահանայի զգեստաւորումին: Երկու սենեակ-աւանդատուներու ծիսական գործածութեան զանազանութիւնը բացայայտ է նաեւ Սբ. Ներսէս Լամբրոնացիի քով, պատկանելով հանդերձ աւելի ուշ դարերու: «Յորժամ կամեսցի քահանայն պատարագ մատուցանել, պարտ է այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորել: Հանդերձ սարկաւագօք մտանէ յաւանդատուն, ուր զգեստն է պատարագին...»: Եւ «Սարկաւագունքն գնան ի սարկաւագատունն, քերեն զսուրբ նուէրսն՝ մոմեղիմօք եւ խնկովք»⁵⁷:

Օրմանեան Սրբազան, իր կարգին կը բացատրէ թէ «Եկեղեցիները սովորաբար պահարաններ ունին. մէկը եկեղեցւոյ աջակողմը, որ նաեւ Մկրտումն կը կոչուի, եւ միւսը ձախակողմը, որ է Սարկաւագատունը. այս ձախակողմի պահարանն է որ աւանդատուն ալ կը կոչուի, որովհետեւ հոն կը պահուին եկեղեցւոյ սպասներն ու զարդերը», աւելցնելով որ «պահարան» անունը աւանդատուններուն տրուած ուրիշ անուն մըն է⁵⁸:

Ազաթանգեղոս կը յիշեցնէ թէ (Նիկիոյ Եկեղեցական Ժողովէն առաջ) եկեղեցւոյ սպասները եւ թանկագին անօթները կը պահուէին եկեղեցւոյ մէջ. «Եւ քերէին զպարգեւս քերեալս ամբաստին, զոսկին եւ զարծաթն եւ զպատուական կարասին, ի նուէրս սպասու Աստուծոյ եկեղեցւոյն եւ ի տունն նուիրաց սրբոց վկայիցն դնէին»⁵⁹:

Նկատում մը: Կը խորհիմ թէ աւանդատուններու ստեղծման պատճառը ո՛չ թէ քահանաներու բնակութեան համար սենեակ ունենալու անհրաժեշտութիւնն էր, այլ շատ հաւանաբար անոնց բնակութիւնը բխած է եկեղեցւոյ սրբազան եւ թանկագին սպասներուն հսկելու եւ պահպանելու անհրաժեշտութենէն: Պատմութիւնը կը վկայէ թէ պաշտօնակատար քահանաներու բնակութեան առանձին չէնք (ժամատուն) սկսած է յայտնուիլ Է. դարէն սկսեալ, երբ Եզր Ա. Կաթողիկոս Փառաժնակերտցիի օրով (վախճանած 641 թուականին), առաջին անգամ Սբ. Գայիանէի վանքի եկեղեցիի բակին մէջ շինուեցաւ «Ժամատուն» կոչուած այդ

57 Մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագի, նշ. աշխ., էջ 193 եւ 211: Տե՛ս նաեւ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ ԹՈՐՈՍ, Նիւթեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, հտ Ա., նշ. աշխ., էջ 148:

58 Ծիսական Բառարան, Անթիլիաս, 1979, էջ 83 եւ էջ 170:

59 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԻԶ, էջ 649:

չէնքը: Պատմիչը բացայայտօրէն կը գրէ. «Իսկ ապա Հայրապետն Եզր՝ զվկայարան սրբոյն Գայիանեայ, զոր երբեմն խրթին եւ մթին էր զնա շինեալ՝ քակեալ գայն, եւս ընդարձակագոյն եւ պայծառագոյն զնա շինեաց՝ կոփածոյ քարամբք եւ կրով ձուլելով. եւ արտափուստ յարդարէր կայանս քնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորանին: Այս եղեւ սկիզբն ժամատուն շինելոյ. մինչեւ ցայս վայր ոչ երեւէր ի Հայս»⁶⁰:

ՍՐԱՀՆԵՐ՝ ԱՊԱՇԽԱՐՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ («սիւնազարդ ծածկոյթներով». ուրիշներ կը կոչեն «սիւնասրահներ»):- Դ-Ե դարու պատկանող եկեղեցիներուն կից՝ յայտնուած են նաեւ արտաքին սիւնասրահներ: Այս «Արտաքին սրահներ»ը, մասնազէտներու համաձայն, քիչ մը աւելի ուշ ստեղծուած են: Այսինքն «Անոնց հանդէս գալու ամենաուշ սահմանը 480ական թուականներն էին»⁶¹:

Հայոց նախնական եկեղեցիներուն կից կառուցուած այդ արտաքին սիւնասրահներու ստեղծումը Թ. Թորամանեան կը կապէ Նիկիոյ 325 թուականի Եկեղեցական Ժողովին հետ եւ կը մեկնաբանէ իբրեւ ապաշխարութեան համար նախատեսուած առանձին մաս⁶²: Նիկիոյ Տիեզերական Ա. Ժողովի կանոններուն մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ որոշումներուն. մեղաւորը, իր յանցանքները ապաշխարելու համար

Ա) «Արտաքին եկեղեցւոյ կացցէ՝ միայն զձայն պաշտամանն եւ աղօթից լուիցէ».

Բ) «Ընդ ապաշխարողս արտաքին դրանն...կացցէ».

Գ) «Կացցէ տարի մի ընդ այնոսիկ, որ լոկ աղօթիցն հաւասարեն առ դրանն...»⁶³:

⁶⁰ Տէ՛ս ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 80 եւ 375, ծանօթ. թիւ 203: «Ժամատան» մասին տեսնել ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, Նշ. աշխ., էջ 102-103:

⁶¹ Տէ՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, ութհատորեակ, հտ. Բ., Երեւան 1984, էջ 565:

⁶² Տէ՛ս Նիւքեր հայկական մարտաքաղաքական պատմութեան, հտ. Ա., Նշ. աշխ., էջ 148-151:

⁶³ Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա. Երեւան, 1964, էջ 11 եւ 126:

Հայ նորակազմ Եկեղեցին մասնակցեցաւ Նիկիոյ մէջ տեղի ունեցած Տիեզերական Եկեղեցւոյ Ա. Ժողովին եւ Արիստակէս Հայրապետը միասին Հայաստան բերաւ Ժողովին մշակած կանոնական այդ որոշումները: Սբ. Գր. Լուսաւորիչ ընդունեցաւ այդ որոշումները, եւ Հայաստանի իր եկեղեցական կազմակերպութեան պահանջներուն յարմարցնելու նպատակով, անոնց վրայ քանի մը յաւելումներ կատարելով՝ սկսաւ իրագործել զանոնք, քրիստոնէական ապաշխարութեան վերաբերող Նիկիոյ Ժողովին այդ օրէնքն ալ միասին⁶⁴: Ուշագրաւ են նաեւ Սբ. Գր. Լուսաւորիչի վերագրուած «կանոններ»ը, որոնց մէջ կը խօսուի «դուրսէն ապաշխարելու» մասին⁶⁵: Անտարակոյս, ասոր արձագանգն է մեր Սբ. Պատարագի արարողութեան մէջ պահպանուած եւ Սարկաւազներուն կողմէ կատարուած թելադրանքը, երբ կը բացագանչեն. «Ողջոյն տու՛մ միմեանց, ի համբոյր սրբութեան. եւ որք ոչ է՛ք կարողք հաղորդել աստուածային խորհրդոյս՝ եւ առ դրունս է՛ք, աղօթեցէ՛ք»:

«Ապաշխարութեան» եւ «ապաշխարելու» գաղափարը հիմնովին Սուրբ Գրային է եւ աստուածաբանական հասկացողութիւն⁶⁶: Այս պատճառով ալ մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ քրիստոնէական համընդհանուր մտածողութեան եւ գործադրութեան մէջ: Մեր մէջ, «Ապաշխարութեան» մասին կրօնական ծաւալուն գրականութիւն մը գոյութիւն ունի այդ ժամանակներէն ասդին: Դ-Ե դարերուն, քրիստոնէութեան տարածումի սկզբնական այդ ժամանակաշրջաններուն, ապաշխարութեան կարիքը շատ մեծ երեւոյթ ստացաւ եւ Եկեղեցին պահանջ զգաց «Հեթանոսները» խմբային կերպով հաղորդակից դարձել քրիստոնէական ծիսակատարութեան կրօնական բովանդակութիւններուն:

Աւելի քան հասկնալի է ուրեմն թէ այդ «արտաքին սրահները» կամ սխեմատիկները ինչո՛ւ յատկապէս բնորոշ եղած են Դ-Ե դարերուն:

⁶⁴ Հմմտ. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1955, Գիրք Բ., գլ 2., էջ 398 եւ ԱԼԻՇԱՆ ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԻ, Արշալոյս Քրիստոնէութեան Հայոց, Վենետիկ, 1920, էջ 226-240:

⁶⁵ ՏԵՍ ԿԱՌՈՄԱՐԻՔ Հայոց, հտ. Ա., Երեւան, 1964, էջ 245-249:

⁶⁶ Հմմտ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ ՎՐԴ., Ընդգրկել Անընդգրկելիմ, Վենետիկ, 2000, տեսնել «Ապաշխարութիւնը, Վերադարձ դէպի Աստուած» բաժինը:

մեծ թիւով հոգեւորականներու, եպիսկոպոսներու, վարդապետներու, քահանաներու կարիքը:

Հասկնալի է թէ Հայաստանի մէջ Նոր Կրօնքի տարածումը, եկեղեցիներու շինութիւնը կամ յարմարացումը եւ կարգաւորումը իրենց լրումին կրնային հասնիլ միայն հոգեւորականներու ծիսակատար եւ պաշտօնակատար քահանաներու նշանակումով, հիմնովին թելադրուած քրիստոնէական կրօնքի պաշտամունքային ու ծիսակատարութիւններու պահանջներէն: Եկեղեցին, բնականաբար, չի՛ կրնար գոյութիւն ունենալ առանց ծիսակատարութեան: Սակայն, եկեղեցին ունի միաժամանակ ծէսէն անդին գացող նշանակութիւն մը, որ «Աստուծոյ խօսք»ին ժառանգութիւնն է եւ անոր որդեգրումը: Այս տեսակէտով ալ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, գիտակից իր հովուական պաշտօնին եւ իշխանութեան, եկեղեցաշինութեան գործին համընթաց՝ կատարեց այդ մէկն ալ: Լսենք Պատմիչին հաղորդումները.

Ա) «Զի նախ անդ սկիզբն արարեալ շինել գեկեղեցիս եւ կացուցանել քահանայս ի տեղիս տեղիս. եւ ելից զվայրս եկեղեցովք շինելովք եւ քահանայս կացուցանելով».

Բ) «Եւ ընդ ամենայն տեղիս. եւ ընդ ամենայն գաւառս շրջէր յաւանս եւ յագարակս, շինէր եկեղեցիս եւ առնէր մկրտութիւն եւ կացուցանէր քահանայս».

Գ) «Իսկ նա շրջէր զի լցցէ զկողմանս կողմանս եկեղեցեօք եւ քահանայիւք եւ պաշտօնէիւք եւ ամենայն աստուածագործ սպասաւորութեանն կարգօք, եւ լուսաւորեացէ զբագումս մկրտութեամբն առնելով».

Դ) «Ընդ ամենայն կողմանս գաւառացն դնէր հիմունս եկեղեցւոյ եւ ուղղէր սեղան եւ կացուցանէր քահանայս».

Ե) «Եւ քազմացուցանէր զպաշտօնեայս սեղանոյն Տեառն ընդ ամենայն տեղիս. եւ կացուցանէր քահանայս առ սեղան սեղան յամենայն եկեղեցիսն»⁷⁰:

Ծիսակատար եկեղեցականներու կողքին, Սբ. Գր. Լուսաւորիչ կազմեց ու կազմակերպեց միաժամանակ Հայ Եկեղեցւոյ Նուիրապետութեան ղեկավար եւ բարձրագոյն դասակարգն ալ.

⁷⁰ Ա.Գ.ԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՁԶԾ., էջ 604-605, 605, ՃԺԶ., էջ 605-606 եւ էջ 613, ՃԺԹ., էջ 618:

Եպիսկոպոսները⁷¹: Ազաթանգեղոսի համաձայն, Հայաստանի զանազան շրջաններուն համար, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ ձեռնադրած է 400է աւելի եպիսկոպոս-առաջնորդներ. «Եւ քազմացոյց, կացոյց տեսուչս եպիսկոպոսս յամենայն գաւառս Հայոց իշխանութեանն իւրոյ, եւ որ եպիսկոպոսացն յաստիեան ձեռնադրեցան ի նմանէ, աւելի քան չորեքհարիւր եպիսկոպոսս, որք կացին տեսուչս տեղեաց տեղեաց...»⁷²:

Քրիստոնէութեան բերած բացառիկ նպաստը Հայ Ժողովուրդին, արդարադատ սեւեռումով մը դիտուած, իսկապէս հսկայական դեր ու կշիռ ունի: Անով Հայ Մշակոյթը ամբողջութեամբ կերպարանափոխուեցաւ: Պատմական անժխտելի իրականութիւն մը է այս երեւոյթը, որովհետեւ Սբ. Գրիգոր «Լուսավորիչ» Հայրապետի անխոնջ ու նուիրական աշխատանքներով՝ Քրիստոնէութիւնը իբր կրօնք եւ զաղափարախօսութիւն Հայոց կողմէ պաշտօնապէս ընկալուելէ յետոյ, խորապէս նպաստեց Հայ

⁷¹ Հայ Եկեղեցւոյ Նուիրապետութեան ձեւաւորումին եւ հաստատութեան մասին տե՛ս ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ազգապատում, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 98-200: Նոյն, Հայոց Եկեղեցին, Զ. տիպ, Պէյրուս, 1961, էջ 12-19: ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ԵԶՆԻԿ ՔԶՆԹ., Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, նշ. աշխ., էջ 20-22: ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ, Հայոց Եկեղեցւոյ քեմական քաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովուապետութեան շրջանում, «Պատմաբանասիրական Հանդէս», 2000, թիւ 2, էջ 108-126: ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՎՐԷԺ, Տրդատ Մեծի աւանդը Առաքելական Եկեղեցւոյ մուրապետական համակարգի ձեւաւորման գործում, տե՛ս Հայաստանը եւ Քրիստոնէայ Արեւելքը, խմբագիր՝ Պ. Մուրատեան, Երեւան, 2000, էջ 93-100:

⁷² ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., ՃԻՔ., էջ 631:

կրօնական եւ եկեղեցական կեանքի կազմակերպութեան, հայ ծիսական համակարգի կազմութեան, հայ հոգեւոր մշակոյթի բացառիկ վերելքին, հայ ժողովուրդի յետագայ ամբողջ նկարագրին եւ ստեղծագործութեան, ինչպէս նաեւ ազգային ինքնագիտակցութեան մեծ զարթոնքին:

Հ. ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ